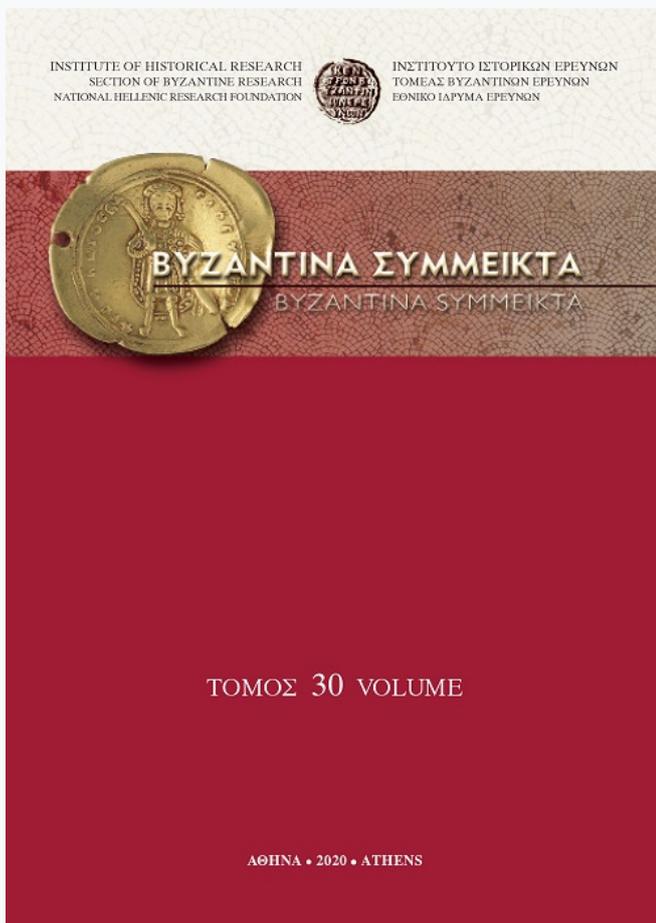

Byzantina Symmeikta

Vol 30

BYZANTINA SYMMEIKTA 30

Βιβλιοκρισία: F. Daim – J. Drauschke (επιστ. επιμ.), Hinter den Mauern und auf dem offenen Land. Leben im Byzantinischen Reich [Byzanz zwischen Orient und Okzident 3]. Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums) 2016.

Βασιλική Α. ΦΩΣΚΟΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.25725](https://doi.org/10.12681/byzsym.25725)

Copyright © 2021, Βασιλική Α. ΦΩΣΚΟΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΦΩΣΚΟΛΟΥ Β. Α. (2020). Βιβλιοκρισία: F. Daim – J. Drauschke (επιστ. επιμ.), Hinter den Mauern und auf dem offenen Land. Leben im Byzantinischen Reich [Byzanz zwischen Orient und Okzident 3]. Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums) 2016. *Byzantina Symmeikta*, 30, 483–493. <https://doi.org/10.12681/byzsym.25725>

F. DAIM – J. DRAUSCHKE (επιστ. επιμ.), *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land. Leben im Byzantinischen Reich* [Byzanz zwischen Orient und Okzident 3]. Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum) 2016, 239 σελ. ISBN: 978-3-88467-269-3. Ηλεκτρονική έκδοση: Heidelberg, Propylaeum, 2017. ISBN 978-3-946654-79-7 (PDF). <https://doi.org/10.11588/propylaeum.306.416>

Ο τόμος με τον εύγλωττο τίτλο «Πίσω από τα τείχη και στην ύπαιθρο χώρα. Η ζωή στη βυζαντινή αυτοκρατορία» αποτελεί τη δημοσίευση των πρακτικών της ομώνυμης ημερίδας που διοργανώθηκε από το Leibniz-WissenschaftsCampus στο Mainz τον Ιούνιο 2010. Η επιστημονική συνάντηση έγινε στο πλαίσιο της έκθεσης «Byzanz - Pracht and Alltag» που έλαβε χώρα την ίδια χρονιά στη Βόννη. Στόχος της έκθεσης ήταν να στρέψει το βλέμμα του κοινού από τα πολύτιμα αντικείμενα και έργα τέχνης, από το μεγαλοπρεπές Βυζάντιο, στην καθημερινή ζωή της αυτοκρατορίας μέσα από τέχνεργα, ευρήματα ανασκαφών και γραπτές πηγές. Η επιλογή της καθημερινής ζωής ως κεντρικού άξονα της ημερίδας, αλλά και της έκθεσης, δεν συνάδει μόνον με τα σύγχρονα ενδιαφέροντα και τις τάσεις της έρευνας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι διοργανωτές τους, στόχο είχε επίσης να αναδειξει με ζωντανό τρόπο τις ποικίλες πτυχές της μεσαιωνικής ανατολικής αυτοκρατορίας, να αποδομήσει την καθιερωμένη εικόνα του Βυζαντίου ως εξωτικού Άλλου και εν τέλει να υπογραμμίσει τη σημασία και τον ρόλο του στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ιστορίας.

Ο τόμος περιλαμβάνει δεκαέξι μελέτες με πλούσιο έγχρωμο εποπτικό υλικό που καταπιάνονται με θέματα κομβικά για την καθημερινότητα και τον υλικό πολιτισμό του Βυζαντίου μέσα από καινούργιες και συχνά απρόσμενες οπτικές γωνίες: οι πόλεις, η ζωή στην Κωνσταντινούπολη, οι γειτονίες και η διατροφή των κατοίκων της πρωτεύουσας, οι οικονομικές λειτουργίες των αστικών κέντρων και ειδικότερα η βιοτεχνική παραγωγή της Θεσσαλονίκης, είναι μερικά από τα ζητήματα που εντάσσονται στην ευρύτερη θεματική των πόλεων. Η ύπαιθρος αποτυπώνεται επίσης με ενάργεια μέσα από μια σειρά μελετών του τόμου.

Το οικιστικό πλέγμα επαρχιακών περιοχών, οχυρωματικά έργα αγροτικών κτημάτων στη Μακεδονία κατά την ύστερη εποχή, η αγροτική οικονομία και οι εκκλησίες της υπαίθρου στη Βενετική Κρήτη μας μεταφέρουν στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας και μακριά από τα αστικά της κέντρα. Αντίστοιχα, η ζωή σε ένα μοναστήρι της Άνω Αιγύπτου σκιαγραφείται μέσα από σύγχρονες αρχαιολογικές έρευνες, ενώ γραπτές πηγές και αρχαιολογικά ευρήματα μας αποκαλύπτουν την καθημερινότητα των θαλάσσιων ταξιδιών. Οι συγγραφείς, καταξιωμένοι επιστήμονες αλλά και νεότεροι ερευνητές, παρουσιάζουν ένα καλειδοσκόπιο της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο μέσα από μία διαχρονική και πολυθεματική προσέγγιση.

Η πρώτη μελέτη του τόμου με τίτλο «Die byzantinische Stadt - Verfall and Wiederaufleben vom 6. bis zum ausgehenden 11. Jahrhundert» (σσ. 9-22) υπογράφεται από τον John Haldon και εστιάζει σε ένα από τα κεντρικότερα ζητήματα της ιστοριογραφίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας, δηλ. την παρακμή και αναβίωση των πόλεων από τον 6ο έως τα τέλη του 11ου αιώνα. Περιγράφει με σύντομο αλλά περιεκτικό τρόπο τις πόλεις της ύστερης αρχαιότητας μέσα από το πλέγμα των οικονομικών τους σχέσεων με την κεντρική διοίκηση, τη θέση των τοπικών αρχόντων και τον ρόλο της χριστιανικής εκκλησίας, και εξετάζει την πόλη - κάστρο που αναδύεται μέσα από κοσμοϊστορικές αλλαγές τον 7ο αιώνα και χαρακτηρίζεται από την περιορισμένη έκταση, την ισχυρή οχύρωση, την εξάρτηση από την αγροτική οικονομία και την απώλεια της διοικητικής αυτονομίας της. Συζητά την αναβίωση του αστικού φαινομένου από τον 9ο έως και τον 11ο αιώνα, όταν οι πόλεις ανακτούν ξανά τον οικονομικό τους ρόλο ως κέντρα παραγωγής και διάθεσης προϊόντων, εστιάζοντας σε καίρια ζητήματα, όπως τη θέση των τοπικών ισχυρών, της εκκλησίας και των μοναστηριών, αλλά και τις απαρχές τοπικών συλλογικών θεσμών. Σημειώνει, τέλος, την έλλειψη αρχαιολογικών μαρτυριών που θα συμπλήρωναν την εικόνα των μικρών πόλεων - κάστρων της μέσης βυζαντινής εποχής, την οποία μας προσφέρουν κατά κύριο λόγο οι γραπτές πηγές. Η μελέτη κλείνει με σύντομη αναφορά στα πρώτα πορίσματα ενός αρχαιολογικού ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου του Princeton για τα Ευχάϊτα, το κέντρο της λατρείας του Αγίου Θεόδωρου Τήρωνα. Αποτελώντας έναν τυπικό και όχι ιδιαίτερα σημαντικό οικισμό στην μικρασιατική ενδοχώρα, η αρχαιολογική διερεύνησή του, σύμφωνα με τον J. Haldon, θα μπορούσε να συμβάλει σημαντικά στη γνώση της υλικής πλευράς των επαρχιακών αστικών κέντρων της μεσοβυζαντινής εποχής¹.

1. Τα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος έχουν πλέον δημοσιευτεί σε

Η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας βρίσκεται στο επίκεντρο των τριών επόμενων άρθρων. Ο Paul Magdalino, στη δεύτερη μελέτη του τόμου με τίτλο «Neighbourhoods in Byzantine Constantinople» (σσ. 23-30), μας ξεναγεί στις γειτονιές της Κωνσταντινούπολης και διατυπώνει μια καίρια μεθοδολογική διάκριση στην προσπάθεια του να απαντήσει στο ερώτημα σε ποιες περιοχές και με ποιους τρόπους χωριζόταν το αστικό τοπίο της πόλης. Ειδικότερα, διαχωρίζει τις διοικητικές ενότητες ενός αστικού κέντρου, που επιβάλλονται από την κεντρική εξουσία, από τις γειτονιές που διαμορφώνονται γύρω από τοπικά σημεία αναφοράς, όπως ενοριακοί ναοί, μοναστήρια, ή αρχοντικές ιδιοκτησίες, γύρω δηλαδή από τοπόσημα που καθόριζαν τη ζωή των πολιτών. Μια τέτοια ανθρωπολογική προσέγγιση των συνοικιών, σύμφωνα με τον P. Magdalino, μπορεί να μας αποκαλύψει πολλά για την κοινωνία της εποχής, καθώς δομείται γύρω από τις κοινωνικές σχέσεις των κατοίκων τους, όπως π.χ. το αίσθημα του συνανήκειν και την αλληλεγγύη μεταξύ των γειτόνων, χαρακτηριστικά που η διοικητική διαίρεση των πόλεων δεν διαθέτει. Πληροφορίες για τις γειτονιές της Κωνσταντινούπολης εμφανίζονται σποραδικά στις πηγές και κατά κύριο λόγο σε λογοτεχνικά έργα. Οι εικόνες του αστικού χώρου που διαγράφονται μέσα από τα κείμενα, αν και ασαφείς και φευγαλέες, μπορούν, όπως μας αποκαλύπτει ο P. Magdalino, να μας προσφέρουν ενδιαφέρουσες και μοναδικές πληροφορίες για τις «κοινωνικές πλευρές» του δομημένου χώρου.

Ο Johannes Koder μας προσκαλεί στη συνέχεια στο τραπέζι των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης με το άρθρο του «Lebensmittelversorgung einer Großstadt: Konstantinopel» (σσ. 31-44). Αντίθετα από τον τίτλο της, η μελέτη δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά στην εξέταση του ανεφοδιασμού της πόλης με είδη διατροφής. Αποτελεί μικρογραφία μιας μονογραφίας με θέμα συνολικά τη διατροφή σε μια μεσαιωνική μεγαλούπολη της εποχής, όπως ήταν η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Έτσι, περιλαμβάνει μια εισαγωγή σχετικά με τις πρωτογενείς πηγές για το θέμα, μια ενότητα σχετικά με τον πληθυσμό της πόλης και στη συνέχεια εξετάζει σε ξεχωριστά μέρη τα διάφορα είδη τροφών και τους τρόπους παρασκευής τους. Ψωμιά, ζωμοί, σούπες, λαχανικά,

έναν συλλογικό τόμο, βλ. J. HALDON – H. ELTON – J. NEWHARD (επιμ.), *Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzantine Anatolia: Euchaita-Avkat-Beyözü and its Environment*, Cambridge University Press 2018. pp. 402. ISBN-13: 978-1108471152. ISBN-10: 1108471153. Online ISBN: 9781108557757. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108557757> (ο τόμος παρουσιάζεται από την Ο. ΚΑΡΑΠΩΡΓΟΥ και στον τρέχοντα τόμο των *ΒυζΣυμμ* 30 (2020), 411-422).

ψάρια, κρέατα, μπαχαρικά, γλυκά και ποτά, που στόλιζαν το τραπέζι των Κωνσταντινουπολιτών, αλλά και τα εδέσματα που κατασκεύαζαν με αυτά, περιγράφονται με εξαιρετική ζωντάνια. Ακόμη και τα μέσα μαγειρέματος και οι πρώτες ύλες, όπως το κάρβουνο, που ήταν απαραίτητες για την παρασκευή των φαγητών ξεετάζονται σε μια ξεχωριστή ενότητα. Είναι γεγονός πως η προσέγγιση του φαγητού ως πολιτισμικής συνιστώσας του παρελθόντος αποτελεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και ελκυστική οπτική για την έρευνα της καθημερινής ζωής παλαιότερων ιστορικών εποχών. Ο J. Koder στη συγκεκριμένη μελέτη συνδυάζει την πολιτισμική πλευρά της διατροφής με την οικονομική της διάσταση και μας πληροφορεί στις δύο τελευταίες ενότητες για τους τρόπους παραγωγής, εισαγωγής και διάθεσης των ειδών διατροφής στην πρωτεύουσα. Εν τέλει, η ευρύτητα της οπτικής και των θεματικών, όπως και η πλούσια ενημερωμένη βιβλιογραφία καθιστούν την σύντομη αυτή μελέτη μια πολύ καλή αφετηρία για περαιτέρω διερεύνηση των σχετικών ζητημάτων.

Η επόμενη μελέτη του Arne Effenberger με τίτλο «*Stadtinterne Reliquientranslationen in Konstantinopel – Der Fall der heiligen Euphemia von Chalkedon*» (σσ. 45-54) μας μεταφέρει στον υπερβατικό κόσμο των ιερών κεμηλίων της Νέας Ιερουσαλήμ μέσα από τη μελέτη της περιπετειώδους ιστορίας των λειψάνων της Αγ. Ευφημίας της Χαλκηδόνας. Στόχος του συγγραφέα είναι να ανιχνεύσει την πορεία και τους σταθμούς των λειψάνων της Ευφημίας μέσα στην Κωνσταντινούπολη, καθώς τρεις τουλάχιστον ναοί της πόλης φαίνεται πως κατείχαν ιερά κατάλοιπα της αγίας. Μέσα από τη λεπτομερειακή μελέτη των γραπτών πηγών από τον 4ο έως και τον 13ο αιώνα ο συγγραφέας προσπαθεί να λύσει το μυστήριο και σκιαγραφεί με ενάργεια μέσω του συγκεκριμένου αγιολογικού παραδείγματος τη σημασία των λειψάνων στην θρησκευτική ζωή της πρωτεύουσας.

Ο οικονομικός ρόλος των επαρχιακών πόλεων της μεσοβυζαντινής εποχής (8ος-12ος αι.), όπως αυτός διαγράφεται μέσα από τις γραπτές πηγές, είναι το αντικείμενο της μελέτης του Ralph-Johannes Lilie με τίτλο «*Die ökonomische Bedeutung der byzantinischen Provinzstadt (8.-12. Jahrhundert) im Spiegel der literarischen Quellen*» (σσ. 55-62) που ακολουθεί. Ο συγγραφέας, αφού περιγράψει με συντομία τα προβλήματα με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος ο μελετητής που θα καταπιαστεί με το θέμα, δηλ. την έλλειψη σταθερών όρων στις πηγές για τον χαρακτηρισμό ενός οικισμού ως πόλης, την απουσία νομικού πλαισίου και συγκεκριμένων αστικών διοικητικών θεσμών, προτείνει την προσέγγιση του ζητήματος μέσα από μια διαφορετική διαδρομή. Ειδικότερα ορίζει τις

λειτουργίες που θα μπορούσε να έχει μια βυζαντινή επαρχιακή πόλη, δηλ. κέντρο του διεθνούς/εξωτερικού εμπορίου, οικονομικό κέντρο μιας περιφέρειας ή/και κέντρο της επαρχιακής διοίκησης και τέλος τόπος αναζήτησης προστασίας και καταφύγιο σε περίπτωση εξωτερικών κινδύνων για τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής, και αναζητά στη συνέχεια στοιχεία για οικισμούς από τις γραπτές πηγές που να πληρούν τα παραπάνω κριτήρια. Τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν τη γενικότερη λακωνική και περιστασιακή αναφορά στις επαρχιακές πόλεις στην γραμματεία της μεσοβυζαντινής περιόδου. Σε συνδυασμό μάλιστα με την έλλειψη ικανών αρχαιολογικών μαρτυριών, ο R.-J. Lilie καταλήγει πως το θέμα θα παραμείνει στο επίκεντρο της έρευνας ως πεδίο μεθοδολογικών αναζητήσεων και νέων θεωριών ανανεώνοντας έτσι τον σχετικό επιστημονικό διάλογο.

Οι δύο επόμενες μελέτες μας μεταφέρουν στις επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τα εντυπωσιακά αποτελέσματα της έρευνας επιφανείας στο νότιο τμήμα της Τρωάδας παρουσιάζει η Beate Böhlendorf-Arslan στην πρώτη από αυτές με τίτλο «Leben in der Provinz. Ländliche Siedlungen in der spätantiken und byzantinischen Troas» (σσ. 63-88). Με πλούσιο εποπτικό υλικό, αναφορές στο φυσικό περιβάλλον και καταγραφή των σημαντικότερων ευρημάτων, η συγγραφέας σκιαγραφεί με ενάργεια τη ζωή των κατοίκων στους αγροτικούς οικισμούς της περιοχής κατά την ύστερη αρχαιότητα και τη βυζαντινή εποχή. Οι 181 τεκμηριωμένες βυζαντινές θέσεις, οχυροί οικισμοί, μικρά χωριά, αγροκτήματα, λατομεία, λιμάνια, και δρόμοι που έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα, προσφέρουν σημαντική εικόνα των οικονομικών δραστηριοτήτων, της επικοινωνίας και γενικότερα της καθημερινής ζωής στην περιοχή. Επιβεβαιώνουν επίσης τη σημασία των αρχαιολογικών ερευνών για τη διερεύνηση των σχετικών ζητημάτων και μας επιτρέπουν να αναμένουμε περισσότερα αποτελέσματα από την πορεία της συγκεκριμένης έρευνας στο μέλλον².

Οι πόλεις του βόρειου Ιλλυρικού κατά την ύστερη αρχαιότητα είναι το θέμα της επόμενης μελέτης που υπογράφει ο Vujadin Ivanišević με τίτλο «Late Antique cities and their environment in Northern Illyricum» (σσ. 89-100). Γέφυρα ανάμεσα στις δυτικές και ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας και τόπος-κλειδί για τον ανεφοδιασμό των αυτοκρατορικών στρατευμάτων κατά τον 3ο και 4ο αιώνα, η περιοχή γνωρίζει μια αστική ανάπτυξη με οικισμούς που αναπτύσσονται γύρω

2. Βλ. την περιγραφή του ερευνητικού προγράμματος Spätantikes und byzantinisches Leben im Naturraum südliche Troas, <https://web.rgzm.de/en/research/research-areas/a/article/spaetantikes-und-byzantinisches-leben-im-naturraum-suedliche-troas/> (22/12/2020).

από τους φυσικούς επικοινωνιακούς άξονες και τα ρωμαϊκά οχυρά. Μετά από μια περίοδο αναδίπλωσης στη διάρκεια του 5ου αιώνα λόγω των βαρβαρικών επιδρομών, η βυζαντινή κυριαρχία αναβιώνει από τις αρχές του 6ου αιώνα με την ενίσχυση των συνοριακών οχυρών και πόλεων, στρατιωτικών θέσεων στο εσωτερικό της περιοχής, όπως επίσης με την ανακατασκευή ή ίδρυση ενός αριθμού οικισμών σε λόφους και ορεινές περιοχές για την προστασία του τοπικού πληθυσμού. Ο συγγραφέας εστιάζει στη συνέχεια σε παραδείγματα από κάθε κατηγορία οικιστικών σχηματισμών, συνδυάζει πληροφορίες από ανασκαφές και αρχαιολογικά ευρήματα και συζητά τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων τους. Παρουσιάζει έτσι στη σύντομη αυτή μελέτη σφαιρική εικόνα της ιστορικής γεωγραφίας, οικονομίας και αστικής ανάπτυξης του βόρειου Ιλλυρικού με έμφαση κυρίως στην περίοδο του 6ου αιώνα.

Η Cécile Morrisson στο άρθρο της «Coin use in Byzantine cities and countryside (6th-15th centuries). A reassessment» (σσ. 101-112) εξετάζει στη συνέχεια τις μεθόδους, αλλά και τα προβλήματα που παρουσιάζει η συγκριτική μελέτη του εκχρηματισμού της οικονομίας σε αστικές και αγροτικές περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Πρόκειται για ένα ζήτημα που τα τελευταία χρόνια έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας για τον δυτικό μεσαίωνα. Ειδικότερα, διαπιστώνεται πως εκχρηματισμός της βυζαντινής οικονομίας εντοπίζεται κατά τον 5ο-6ο και τον 11ο-12ο αιώνα, ενώ μειώνεται δραματικά στην ενδιάμεση περίοδο, όπως π.χ. στον 8ο αιώνα. Αυτό το γενικότερο σχήμα είναι συνολικά αποδεκτό, αν και βασίζεται κατά κύριο λόγο στη μελέτη ευρημάτων σε αστικές περιοχές και νομισματικών «θησαυρών», ενώ τυχαία ευρήματα αγροτικών περιοχών δεν λαμβάνονταν υπόψη. Παρουσιάζοντας σχετικά ενδεικτικά παραδείγματα από τη Συρία και τα Βαλκάνια, η Morrisson κάνει οξυδερκείς παρατηρήσεις για τις διαφορές στα δεδομένα και στη νομισματική ρευστότητα ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, όπως και για τα αίτια τους. Για την προσέγγιση του σύνθετου αυτού ζητήματος η συγγραφέας υπογραμμίζει την ανάγκη πληρέστερης παρουσίασης του αρχαιολογικού υλικού και σύνταξης νέων βάσεων δεδομένων.

Το άρθρο «Artisanal production in Byzantine Thessaloniki (4th-15th century)» (σσ. 113-140) του Τάσου Αντωνάρα σκιαγραφεί στη συνέχεια τη βιοτεχνική παραγωγή στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη από τον 4ο έως τον 15ο αιώνα. Μέ βάση την έρευνα των πηγών και των ανασκαφικών ευρημάτων συνάγονται συμπεράσματα για τα εργαστήρια, τους τεχνίτες και τα επαγγέλματα και παρουσιάζονται τα αντικείμενα που κατασκευάζονταν στη δεύτερη

σημαντικότερη πόλη της αυτοκρατορίας για να καλύψουν τις ανάγκες των κατοίκων της ή για να εξαχθούν, στη διάρκεια των έντεκα αιώνων που καλύπτει το άρθρο. Αποτέλεσμα μακροχρόνιας ενασχόλησης του συγγραφέα με το θέμα η μελέτη αυτή αποτελεί ουσιαστικά περίληψη της εκτενέστατης μονογραφίας με ανάλογο θέμα που δημοσιεύτηκε την ίδια χρονιά από τις εκδόσεις του Leibniz-WissenschaftsCampus Mainz³.

Το επόμενο άρθρο «Groß und stark? Zur Widerristhöhe und Statur byzantinischer Arbeitstiere» (σσ. 141-158) της Henriette Kroll ασχολείται με ένα πραγματικά πρωτότυπο θέμα, ή καλύτερα με ένα θέμα που δεν συναντά κανείς συχνά σε συλλογικούς τόμους για την καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Αφορά τα ζώα εργασίας, δηλ. βόδια και ιπποειδή, και εξετάζει μέσα από αρχαιολογικά δεδομένα το ύψος και τη γενικότερη σωματική διάπλασή τους. Η συγγραφέας, αρχαιοζωολόγος με εξειδίκευση στην βυζαντινή περίοδο και αρκετές σχετικές δημοσιεύσεις, εξηγεί στην αρχή της μελέτης τη μεθοδολογία των σχετικών ερευνών και εξετάζει το υλικό της που προέρχεται από ανασκαμμένες βυζαντινές θέσεις, κυρίως της Μικράς Ασίας. Στόχος της έρευνας είναι να αποκτήσουμε μια εικόνα του μεγέθους των ζώων εργασίας και κατ' επέκταση των δυνατοτήτων τους να αποτελέσουν μεταφορικό μέσο για ανθρώπους και αγαθά, πληροφορίες που έχουν σημαντική ιστορική διάσταση. Αν και το διαθέσιμο υλικό είναι ελάχιστο, οι πρώτες ενδείξεις συνηγορούν για μικρά σε μέγεθος ζώα, κυρίως άλογα, που σίγουρα δεν θα μπορούσαν να μεταφέρουν μερικές ομάδες πληθυσμού, όπως τους βαριά οπλισμένους στρατιώτες. Άλογα του στρατού, καταλήγει η Kroll, δεν θα ανακαλύψουμε σε χώρους κατοίκησης, γιατί πιθανότατα χάθηκαν σε πεδία μαχών ή στην ύπαιθρο χώρα.

Η Ina Eichner μας μεταφέρει στη συνέχεια στο διαφορετικό περιβάλλον ενός μοναστικού συγκροτήματος, και ειδικότερα της Μονής του Αγίου Παύλου (Deir el-Bachît) στη δυτική πλευρά των Θηβών της Άνω Αιγύπτου. Στο άρθρο της, με τίτλο «Aspekte des Alltagslebens im Pauloskloster (Deir el-Bachît) von Theben-West / Oberägypten anhand archäologischer Belege» (σσ. 159-170), παρουσιάζονται με σύντομο αλλά εποπτικό τρόπο τα αποτελέσματα ανασκαφών

3. Βλ. A. CH. ANTONARAS, *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence* (Byzanz zwischen Orient und Okzident, Vol. 2). Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums: 2016. Ηλεκτρονική έκδοση: Heidelberg: Propylaeum, 2016. <https://doi.org/10.11588/propylaeum.100.124>. Βλ. και βιβλιοκρισία του τόμου από την Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *ΒυζΣυμ* 29 (2019), 390-396.

που διεξήχθησαν στην περιοχή από το 2001. Περιγράφεται η διαρρύθμιση των χώρων της μονής, ο κτιστός εξοπλισμός της τράπεζας και των κελιών, όπως επίσης και τα ενδύματα των μοναχών. Πρόκειται για σημαντικά ευρήματα, που το ιδιαίτερο κλίμα της ερήμου επέτρεψε να διατηρηθούν και σε συνδυασμό με τις πληροφορίες των πηγών, δίνουν τη δυνατότητα να αποκαταστήσουμε σε μεγάλο βαθμό την καθημερινή ζωή σε ένα κοινοβιακό μοναστήρι. Αρχαιολογικά κατάλοιπα και γραπτές πηγές αποκαλύπτουν πως το μοναστήρι είχε διάρκεια ζωής από τον 7ο έως και τον 10ο αιώνα και είχε επικοινωνία με άλλα μοναστικά ιδρύματα και οικισμούς της ευρύτερης περιοχής. Θα πρέπει να αριθμούσε από 66 έως 72 μοναχούς, οι οποίοι ασχολούνταν με την υφαντική και κατασκεύαζαν ενδύματα και υφάσματα για οικιακή χρήση.

Οι θαλάσσιες επικοινωνίες, οι κίνδυνοι της θάλασσας και οι συνθήκες των ταξιδιών με πλοίο είναι το θέμα της επόμενης μελέτης με τίτλο «Byzantinischer Alltag zu Schiff» (σσ. 171-180) που υπογράφει ο Ewald Kislinger. Γρηγορότερος και οικονομικότερος τρόπος μετακίνησης, το πλοίο υπήρξε το βασικό μέσο μεταφοράς στο Βυζάντιο, γεγονός που δεν είναι άσχετο με την κυρίαρχη θέση της αυτοκρατορίας στη θάλασσα για μεγάλες χρονικές περιόδους. Παρά τις θετικές πλευρές του, το πλοίο ήταν ένα επικίνδυνο μέσο, λόγω πειρατικών επιδρομών και καιρικών συνθηκών, γεγονός που φαίνεται αυτονόητο και στον μη ειδικό αναγνώστη. Αυτό που, ωστόσο, δεν είναι εύκολα αντιληπτό και το σύντομο άρθρο του E. Kislinger παρουσιάζει με ιδιαίτερη ζωντάνια, είναι οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε ένας ταξιδιώτης στις μετακινήσεις με πλοίο. Στενότητα χώρου, προβλήματα υγιεινής, βρώμα και έντονες μυρωδιές, λιτή διατροφή και λίγο νερό, ζέστη ή κρύο, ναυτίες και βέβαια τα ιδιαίτερα ήθη και συνήθειες των ναυτικών, ήταν κάποιες από τις πολλές αρνητικές εμπειρίες που βίωναν οι επιβάτες των πλοίων, όπως μας αφήνουν να υποθέσουμε έμμεσες αναφορές στις πηγές, αλλά και αρχαιολογικά κατάλοιπα βυζαντινών ναυαγίων.

Η κοινωνία και οι δημογραφικές αλλαγές στον ελλαδικό χώρο κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι το θέμα του άρθρου του Διονύσιου Σταθακόπουλου με τίτλο «Gesellschaft und Demographie im spätbyzantinischen Griechenland (1261-1453)» (σσ. 181-188) που ακολουθεί. Η μελέτη αποτελεί επισκόπηση των δημογραφικών εξελίξεων στη γεωγραφική έκταση της υστεροβυζαντινής Ελλάδας, τόσο από την πλευρά της εθνοτικής σύνθεσης του πληθυσμού, όσο και από αυτή των αριθμητικών αλλαγών στα μεγέθη του. Ο συγγραφέας σημειώνει τη μικρή βαρύτητα στη δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού που είχε η παρουσία Λατίνων και Σέρβων σε αντίθεση με τη

σημασία και τον αριθμό Αλβανών και Τούρκων που ήδη από τα μέσα του 13ου αιώνα εγκαθίστανται στον ελλαδικό χώρο. Σημειώνει επίσης τη δυσκολία να προσεγγιστούν τα πληθυσμιακά μεγέθη σε απόλυτους αριθμούς, λόγω της έλλειψης σχετικών πηγών αλλά και το γενικότερο φαινόμενο της δημογραφικής κρίσης που θα δημιουργήσαν τα κύματα των επιδημιών πανώλους τον 14ο και 15ο αιώνα, τα αποτελέσματα των οποίων δεν τεκμηριώνονται επαρκώς στις πηγές. Το ενδιαφέρον της προσέγγισης του Σταθακόπουλου βρίσκεται στο γεγονός πως αποτελεί μια προσπάθεια να συγκεντρωθούν σε μία ενιαία εικόνα πληροφορίες από δύο διακριτές λόγω των ιστορικών συνθηκών περιοχές, δηλ. του λατινοκρατούμενου νότιου ελλαδικού χώρου, και ειδικότερα της Πελοποννήσου, και των βόρειων περιοχών που ανήκουν στην βυζαντινή επικράτεια, όπως η Μακεδονία, και θα βρεθούν την περίοδο αυτή στο επίκεντρο πολλαπλών ιστορικών φαινομένων (πολέμων, επιδρομών, επιδημιών) που επηρεάζουν τις δημογραφικές εξελίξεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το καταληκτικό συμπέρασμα, ότι δηλαδή οι πληθυσμιακές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα αυτή την περίοδο καθόρισαν την εθνοτική και δημογραφική εικόνα του ελλαδικού χώρου μέχρι την πρόωμη νεότερη εποχή.

Ο Κωστής Σμυρλής συγκεντρώνει στο επόμενο άρθρο με τίτλο «Estate fortifications in Late Byzantine Macedonia the Athonite evidence» (σσ. 189-206) πλούσιο υλικό για την ερμηνεία μιας ιδιαίτερης κατηγορίας αρχιτεκτονικών καταλοίπων, των οχυρών πύργων, οι οποίοι στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου κυριαρχούν σε όλη επικράτεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και στις λατινοκρατούμενες περιοχές. Αρκετά από αυτά τα οχυρωματικά έργα έχουν μελετηθεί από πλευράς αρχιτεκτονικής και από αρχαιολογική σκοπιά. Ωστόσο, πολλά ερωτήματα μένουν ανοικτά σε σχέση με την χρήση και λειτουργία τους. Ο συγγραφέας εστιάζει στην περιοχή της νοτιοανατολικής Μακεδονίας, περιοχή όπου τα μοναστήρια του Αγίου Όρους είχαν σημαντική έγγεια ιδιοκτησία, και συζητά τα βασικά χαρακτηριστικά αυτών των οχυρωματικών έργων με βάση τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία, ενώ παράλληλα συγκεντρώνει και αξιοποιεί πληροφορίες που δίνουν τα αρχεία του Αγίου Όρους για ανάλογες οχυρώσεις. Καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα πως τα περισσότερα από τα οχυρωματικά αυτά έργα βρίσκονταν στο διοικητικό κέντρο μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών, κτίζονταν από κοσμικούς ή μοναστικούς ιδιοκτήτες γης για να προσφέρουν προστασία από επιδρομές στο προσωπικό και την περιουσία των κτημάτων. Μεγάλη ανάπτυξη αποκτά αυτό το δίκτυο προστασίας κατά τον 13ο και 14ο αιώνα, γεγονός που συνδέεται με τις

δυσμενείς ιστορικές συνθήκες και την αυξανόμενη αβεβαιότητα λόγω πολέμων και επιδρομών. Η μελέτη καταλήγει με ένα ιδιαίτερα χρήσιμο παράρτημα που περιλαμβάνει τα καταγεγραμμένα στις αθωνικές πηγές οχρωματικά έργα αγροτικών ιδιοκτησιών στο χρονικό διάστημα 982-1420.

Οι δύο τελευταίες μελέτες του τόμου είναι αφιερωμένες στη Βενετική Κρήτη. Στην πρώτη από αυτές με τίτλο «Between village and city. Peasants in the new economic context of medieval Crete (13th-15th c.)» (σσ. 207-218), ο Χαράλαμπος Γάσπαρης εξετάζει τη θέση των αγροτών στο νέο οικονομικό πλαίσιο που δημιουργήσε η βενετική κατάκτηση στο διάστημα από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα. Ο συγγραφέας αφού παρουσιάσει συνοπτικά τις αλλαγές που έφερε στο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τοπίο η μετεξέλιξη της Κρήτης στη σημαντικότερη αποικία της νεοαναδυόμενης ναυτικής και εμπορικής δύναμης της Μεσογείου, εστιάζει στη συνέχεια στη σχέση και τις επαφές του αγροτικού πληθυσμού που ζούσε στα διάσπαρτα στην ύπαιθρο χωριά με τα αστικά κέντρα στις βόρειες ακτές του νησιού. Οι πόλεις δίνουν νέες οικονομικές δυνατότητες στους αγρότες: μια μεγαλύτερη αγορά για να διαθέσουν λιανικά την παραγωγή τους, όπως και μεσάζοντες για να την προωθήσουν στο εξαγωγικό εμπόριο, πόρους και τεχνογνωσία. Αποτελούν επίσης το διοικητικό κέντρο όπου θα διευθετήσουν νομικά τις συναλλαγές τους με τρίτους, αλλά και τις προσωπικές υποθέσεις τους με το κράτος. Οι νέες πρακτικές οικονομικών συναλλαγών, όπως τα συμβόλαια που καταγράφουν λεπτομερειακά τις υποχρεώσεις και τις απολαβές των συμβαλλόμενων, δάνεια σε είδος ή χρήμα, αλλά και οικονομικές συμπράξεις μεταξύ αγροτών και κατοίκων των πόλεων όπως οι λεγόμενες *συντροφίες* (*societates*), αποτελούν μερικές από τις πρακτικές που αποτυπώνουν την άμεση ή έμμεση επαφή των κατοίκων της κρητικής υπαίθρου με τα αστικά κέντρα και σηματοδοτούν τις βαθιές αλλαγές που έφερε η εγκατάσταση των Βενετών στο νησί.

Η τελευταία μελέτη του τόμου «Kunst und Stifterwesen auf dem Land am Beispiel Kretas» (σσ. 219-236) υπογράφεται από τη Βασιλική Τσαμακδά και αφορά τη μαρτυρία των εκκλησιών της Κρήτης για την τέχνη και την κοινωνία του νησιού κατά τους δύο πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας. Η συγγραφέας προσφέρει εποπτική παρουσίαση της καλλιτεχνικής παραγωγής στην Κρήτη εστιάζοντας στη μνημειακή ζωγραφική των διάσπαρτων στην ύπαιθρο βυζαντινών εκκλησιών. Εστιάζει στα σημαντικότερα τοιχογραφημένα σύνολα και εξετάζει τις τεχνοτροπικές και εικονογραφικές τους ιδιαιτερότητες εντάσσοντάς τα στο ευρύτερο πλαίσιο της βυζαντινής τέχνης της εποχής.

Επιπλέον σε μια ξεχωριστή ενότητα επιχειρεί να σκιαγραφήσει την ταυτότητα και την κοινωνική θέση των χορηγών ζωγραφικών συνόλων και ναών μέσα από τις πληροφορίες που προσφέρουν στον ερευνητή οι κτητορικές επιγραφές και οι προσωπογραφίες που διασώζουν. Ιερείς, οικογένειες τοπικών ισχυρών, αλλά και ολόκληρες κοινότητες χωριών αναφέρονται στις περίπου 450 επιγραφές αυτού του είδους που αποτελούν μια μοναδική πηγή πληροφοριών για την κοινωνία της κρητικής υπαίθρου. Το υλικό αυτό έχει περιστασιακά ερευνηθεί σε άρθρα και μονογραφίες για μεμονωμένα μνημεία και η παραπάνω μελέτη αποτελεί μια πρώτη, έστω και σύντομη, προσπάθεια για την εξαγωγή κάποιων συνολικότερων συμπερασμάτων⁴.

Οι παραπάνω μελέτες, άλλες σύντομες και εποπτικές, άλλες εκτενέστερες, όλες πλήρως τεκμηριωμένες βιβλιογραφικά, αποτελούν στέρεη και εποπτική αφετηρία για την εξέταση της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο, τόσο από τον ειδικό επιστήμονα όσο και από το γενικό μορφωμένο κοινό. Παράλληλα μερικές από αυτές μας προσφέρουν νέες μεθοδολογικές προτάσεις ή καινούργιο αρχαιολογικό υλικό. Εν κατακλείδι, η ποικιλία των θεματικών, η παρουσίαση νέων ερευνητικών προγραμμάτων, ανασκαφών και ερευνών επιφανείας, η εκτενής βιβλιογραφική τεκμηρίωση και το πλούσιο φωτογραφικό υλικό καθιστούν αυτόν τον συλλογικό τόμο μια σημαντική βιβλιογραφική προσθήκη για την καθημερινή ζωή και τον υλικό πολιτισμό του Βυζαντίου.

ΒΙΚΥ ΦΩΣΚΟΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Κρήτης

4. Βλ. επίσης της ίδιας, *Die Panagia-Kirche und die Erzengelkirche in Kakodiki. Werkstattgruppen, kunst- und kulturhistorische Analyse byzantinischer Wandmalerei des 14. Jhs. auf Kreta* (Βιέννη: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2012), 259-263.

